

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἡ Βιβλιογραφία τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ (1748-1833), πού δημοσιεύεται ἐδῶ, εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἀνολοκλήρωτες ἐργασίες τοῦ ἱστορικοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ (1931-2004). Μὲ τὴ βαθιὰ γνώση τοῦ ἔργου τοῦ χιώτη σοφοῦ καὶ τὸν θαυμασμό του γι' αὐτόν, ὁ Φ. Ἡλιὸς ἀσχολήθηκε ἀπὸ τὰ νεανικὰ ὥς τὰ ὕστερα χρόνια του μὲ τὸν κορυφαῖο αὐτὸ ἐκπρόσωπο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.¹ Στὸ πλαίσιο καὶ στὸ περιθώριο τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν του, ἀφιέρωσε πολὺ χρόνο στὴν καταγραφή τῆς κοραϊκῆς Βιβλιογραφίας, ἀποδελτιώνοντας βιβλία, περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες (ἐλληνικὰ καὶ ξενόγλωσσα) ἢ κρατώντας πρόχειρες σημειώσεις γιὰ ὅ,τι κοραϊκὸ ἔπεφτε στὴν ἀντίληψή του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συγκέντρωσε ἓνα πλούσιο ὕλικὸ πού δὲν πρόλαβε νὰ τὸ ἐπεξεργαστεῖ συνολικὰ ὥστε νὰ λάβει δημοσιεύσιμη μορφή. Τὸ χρησιμοποίησε ὥστόσο σὲ διάφορες μελέτες του καὶ ἰδιαίτερα στὴ μνημειώδη *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* του, πού ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται τὸ 1997. Ἡ Βιβλιογραφία Κοραῆ ἀπόκειται σήμερα στὸ τμῆμα τοῦ Ἀρχείου τοῦ Φ. Ἡλιοῦ πού εἶναι κατατεθειμένο στὸ Βιβλιολογικὸ Ἑργαστήρι «Φίλιππος Ἡλιοῦ» (ΕΒΕ).²

Δυὸ λόγια γιὰ τὴν παρούσα ἐκδοση. Λίγο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, ὁ «Ὅμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ» (Ο.Μ.Ε.Δ.), μετὰ ἀπὸ πρόταση τῆς συζύγου του Μαρίας Ἡλιοῦ, ἀνέλαβε νὰ δημοσιεύσει συμπληρωμένη τὴ Βιβλιογραφία Κοραῆ, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Κώστα Λάππα καὶ τῆς Σοφίας Ματθαίου. Ἡ Μαρία Ἡλιὸς μᾶς παραχώρησε σὲ φωτοτυπίες τὸ ὕλικὸ καὶ ξεκίνησε ἡ ἐπεξεργασία του, ἡ ὁποία προχώρησε ὅμως μὲ βραδεῖς ρυθμούς.

Ἡ κοραϊκὴ Βιβλιογραφία τοῦ Φ. Ἡλιοῦ ἔχει ἓνα εὐρὺ θεματικὸ καὶ χρονικὸ ἀνάπτυγμα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 3.700 περίπου λήμματα τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1771/1772

¹ Θυμίζω τὴ θεμελιώδη γιὰ τὶς κοραϊκὲς σπουδὲς ἐργασία του: *Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ. Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα*, Ἀθήνα 1953, 95 σ. (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο *Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν*, πού κυκλοφόρησε ὀλοκληρωμένος τὸ 1965), καθὼς καὶ τὴ σημαντικὴ μελέτη του *Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν 20ὸ αἰῶνα*, Ἀθήνα, Ὁ Πολίτης, 1989.

² Βλ. *Ἀρχεῖο Φίλιππου Ἡλιοῦ*, ἐπιμέλεια: Εἰρήνη Ριζάκη, Ἀθήνα, Βιβλιολογικὸ Ἑργαστήρι «Φίλιππος Ἡλιοῦ» - Μουσεῖο Μπενάκη, [Τὰ Τετράδια Ἐργασίας τοῦ Βιβλιολογικοῦ Ἑργαστηριοῦ «Φίλιππος Ἡλιοῦ» 2], Μάιος 2015, σ. 11, ἀρ. 5.1α-5.1γ (13 ντοσιέ): <https://biblery.nlg.gr/ekdoseis/>

έως τὸ 1985. Τὸ δεύτερο ὄριο, στὸ ὁποῖο σταματοῦν οἱ καταγραφές, σχετίζεται ἴσως μὲ τὴν ἐπέτειο τῶν ἐκατὸν πενήντα χρόνων ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ (1983) ποὺ ἀποτελέσει τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ὀργάνωση δύο σημαντικῶν συνεδρίων, τὰ πρακτικὰ τῶν ὁποίων δημοσιεύτηκαν τὸ 1984 καὶ τὸ 1985.³ Τὰ λήμματα τῆς Βιβλιογραφίας ἀφοροῦν ἀφενὸς τὴν ἐργογραφία τοῦ Κοραῆ καὶ ἀφετέρου τὰ πάσης φύσεως δημοσιεύματα γι' αὐτόν. Εἰδικότερα, ἡ Βιβλιογραφία περιέχει ἀναγραφή τῶν βιβλίων (ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων, μεταφράσεις, πολιτικὰ φυλλάδια κλπ.), τῶν ἄρθρων καὶ ἄλλων δημοσιευμάτων τοῦ Κοραῆ, μελέτες καὶ ἄρθρα γιὰ τὸν ἴδιο καὶ τὴν ἐποχὴ του, παρουσιάσεις τῶν ἔργων του σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικὰ, καθὼς καὶ ποικίλες ἀναφορὲς στὸ πρόσωπο καὶ στὸ ἔργο του, διάσπαρτες σὲ βιβλία, περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες. Τὰ λήμματα συνοδεύονται ἀπὸ σύντομα ἢ ἐκτενῆ σχόλια, παραθέματα ἀπὸ τὰ βιβλιογραφούμενα ἔργα ἢ ἀπλὲς παραπομπὲς στὶς σελίδες τῶν ἔργων ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν Κοραῆ.

Ἡ Βιβλιογραφία Κοραῆ ἀποτελεῖ πολύτιμο ἐργαλεῖο γιὰ τὶς κοραϊκὲς σπουδές, ὄχι μόνο γιὰτὶ προσφέρει συγκεντρωμένο τὸ σύνολο τῶν δημοσιευμάτων ἐνὸς διαπρεποῦς λογίου, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ φωτίζει καίριες ὀψεις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του, ὅπως ὁ καθοριστικὸς ρόλος του στὴν ἀνανέωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἡ συμμετοχὴ του στὶς ἰδεολογικὲς ἀντιπαραθέσεις τῆς ἐποχῆς, ἡ ἀποτίμηση καὶ ἀναγνώριση τοῦ ἐκδοτικοῦ καὶ κριτικοῦ ἔργου του ἀπὸ σημαντικοὺς εὐρωπαίους ἑλληνιστές, ἡ πρόσληψη τῆς κοραϊκῆς σκέψης καὶ θεωρίας στὸν 19ο καὶ 20ο αἰώνα.

Απὸ τὸ corpus τῆς Βιβλιογραφίας δημοσιεύεται ἐδῶ ἓνα τμῆμα του, αὐτὸ ποὺ ἀφορᾷ τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια (1771/1772-1821) καὶ περιλαμβάνει 757 λήμματα (τίτλους βιβλίων καὶ ἄρθρων). Θὰ ἀκολουθήσει, ἐλπίζουμε χωρὶς μεγάλη καθυστέρηση, ἡ δημοσίευση καὶ τῶν ὑπόλοιπων λημμάτων, τῶν ἐτῶν 1822-1985, τὰ ὁποῖα εἶναι ἤδη πληκτρολογημένα ἀλλὰ χρειάζονται κάποια ἐπεξεργασία ἀκόμη.

Ἡ ἐκδοση τῶν καταλοίπων ἐνὸς συγγραφέα εἶναι ἓνα δύσκολο ἐγχείρημα, ἰδιαίτερα ὅταν ἀφοροῦν ἔργα τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσει. Τὶς δυσκολίες ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος περιγράφει παραστατικὰ ἡ Πόπη Πολέμη στὰ προλεγόμενα τοῦ δεύτερου τόμου τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* τοῦ Φ. Ἡλιοῦ, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του τὸ 2011 μὲ ἐπιμέλεια τῆς ἴδιας: «ἓνας ἀπὸ τοὺς σκοπέλους ποὺ καλεῖσαι νὰ ἀντιμετωπίσεις στὴν ἐκδοση τῶν καταλοίπων εἶναι βεβαίως ὥς ποῦ θὰ φτάσει ὁ σεβασμὸς

³ Βλ. *Διήμερο Κοραῆ*, 29 καὶ 30 Ἀπριλίου 1983, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984 καὶ *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος»* (Χίος 11-15 Μαΐου 1983), τ. Α', Ἀθήνα 1984· ἀπὸ τὸν τ. Β', Ἀθήνα 1985, κυκλοφόρησαν μόνο ἀνάτυπα.

καὶ ὥς ποῦ θὰ παρέμβεις προσθαφαιρώντας καὶ διορθώνοντας».⁴ Ἕνα παρόμοιο πρόβλημα ὑπῆρξε καὶ στὴν περίπτωση τῆς κοραϊκῆς Βιβλιογραφίας. Πολλὰ λήμματα ἦταν σὲ ἀτελὴ μορφή, δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀποδελτίωση ὀρισμένων περιοδικῶν, ἐνῶ ἡ καταγραφή τοῦ ὕλικου παρουσίαζε ἀνομοιομορφίες. Κοντὰ σ' αὐτὰ ὑπῆρχε κι ἓνα ἄλλο πρόβλημα. Ἡ χρήση σήμερα τοῦ διαδικτύου καὶ εἰδικότερα ἡ ἀνάρτηση σ' αὐτὸ μεγάλου ἀριθμοῦ ψηφιοποιημένων ἐντύπων προσφέρει στὸν ἐρευνητὴ δυνατότητες ποὺ δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ Φ. Ἡλιού ὅταν συγκέντρωνε τὸ ὕλικὸ τῆς βιβλιογραφίας του. Εἶναι φυσικὸ, ἐπομένως, νὰ λείπουν ἀπ' αὐτὴν κάποια βιβλία ἢ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὸν Κοραῖ προσιτὰ σήμερα χάρι στοὺς διαδικτυο. Θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν κι αὐτὰ στὴ Βιβλιογραφία;

Οἱ λύσεις ποὺ δόθηκαν στὰ προβλήματα αὐτὰ ἦταν οἱ ἐξῆς. Πρῶτα πρῶτα ἀποφασίσαμε νὰ μὴν προσθέσουμε νέα λήμματα στὴ Βιβλιογραφία μέσα ἀπὸ τὸ διαδίκτυο, γιατί αὐτὸ προϋπέθετε μιὰ συστηματικὴ καὶ ἐκτεταμένη ἐρευνα ποὺ ὑπερέβαινε τὰ ὅρια τῆς συγκεκριμένης ἐργασίας καί, τὸ κυριότερο, γιατί αὐτὸ θὰ ἀλλοίωνε τὸν χαρακτήρα τοῦ ἔργου τοῦ Φ. Ἡλιού. Περιοριστήκαμε, λοιπόν, σὲ παρεμβάσεις στὴν ὑπάρχουσα Βιβλιογραφία. Χρησιμοποιώντας ὡς ὁδηγὸ τὶς ἀναγραφές τοῦ Φ. Ἡλιού, κάναμε –μὲ τὸν δικό του τρόπο, ἐλπίζουμε– ὅσες συμπληρώσεις καὶ προσθήκες θεωρήσαμε ἀναγκαῖες ὥστε ἡ Βιβλιογραφία νὰ ἀποκτήσῃ μιὰ σχετικὰ ἄρτια, δημοσιεύσιμη μορφή. Σημειώνονται παρακάτω οἱ κυριότερες παρεμβάσεις.

Ἀποδελτιώθηκαν καὶ προστέθηκαν τὰ ἄρθρα μὲ κοραϊκὴ ὕλη τῶν περιοδικῶν *Ερμῆς ὁ Λόγιος* καὶ *Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος* τῶν ἐτῶν 1814 καὶ 1816, ποὺ δὲν εἶχαν ἀποδελτιωθεῖ, ὅπως οἱ ὑπόλοιποι τόμοι. Ἀποδελτιώθηκαν ἐπίσης οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* τοῦ Φ. Ἡλιού (1801-1818 καὶ 1819-1832), ποὺ κυκλοφόρησαν μεταξὺ τοῦ 1997 καὶ 2011, ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὸ ἀκραῖο ὄριο τῆς κοραϊκῆς Βιβλιογραφίας (1985). Συγκεκριμένα, ἀποδελτιώθηκαν λήμματα σχετικὰ μὲ τὸν Κοραῖ ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὸ corpus τῆς κοραϊκῆς Βιβλιογραφίας, ἐνῶ παράλληλα ἀξιοποιήθηκαν οἱ σημειώσεις καὶ ἰδιαιτέρως οἱ κρίσεις γιὰ βιβλιογραφούμενα ἔντυπα τοῦ Κοραῖ. Προστέθηκαν, τέλος, ἐπιλεκτικὰ ὀρισμένα λήμματα ποὺ κρίθηκαν ἀπαραίτητα, καθὼς συμπλήρωναν ἄλλα μὲ παραπλήσιο περιεχόμενο ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Βιβλιογραφία. Ὅλες οἱ προσθήκες δηλώνονται μὲ ἀστερίσκο (*) στὴν ἀρίθμηση τῶν σχετικῶν λημμάτων.

⁴ Φίλιππου Ἡλιού κατάλοιπα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, Βιβλία – φυλλάδια, τ. Β', 1819-1832, ἐπιμέλεια Πόπη Πολέμη, ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες Ἀναστασία Μυλωνοπούλου, Εἰρήνη Ριζάκη, Βιβλιολογικὸ Ἔργαστήρι «Φίλιππος Ἡλιού», Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη - ΕΛΙΑ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τραπεζίης, 2011, σ. ζ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν παρουσίαση τῶν λημμάτων, συμπληρώθηκαν ὅσο ἦταν ἐφικτὸ τὰ ὑπάρχοντα κενά. Ἐπίσης, στὴν ἀναγραφὴ τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων προστέθηκε στὸ τέλος γιὰ χρηστικοὺς λόγους παραπομπὴ στὶς ἀντίστοιχες ἐλληνικὲς βιβλιογραφίες, ἐνῶ σὲ ἄρθρα δημοσιευμένα σὲ ξενόγλωσσα περιοδικά, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εὐκόλα προσιτὰ στὸ ἐλληνικὸ κοινό, καθὼς καὶ σὲ ὀρισμένα ξενόγλωσσα βιβλία, προστέθηκαν γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ χρήστη –ὄχι συστηματικὰ ὅμως– παραπομπὲς σὲ ψηφιοποιημένα ἀντίτυπα ἀναρτημένα στὸ διαδίκτυο. Παρόμοιες παραπομπὲς μποροῦν νὰ προστεθοῦν κάποια στιγμή καὶ σὲ ἄλλα λήμματα – δυνατότητα ποὺ προσφέρει ἡ ἠλεκτρονικὴ ἔκδοση τῆς Βιβλιογραφίας.

Ἡ κατάταξη τῶν λημμάτων –ποὺ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν ἦταν εὐκόλη λόγῳ τῆς ποικιλομορφίας τοῦ ὕλικου– ἔγινε μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Οἱ τίτλοι τόσο τῶν βιβλίων ὅσο καὶ τῶν ἁρθρῶν κατατάσσονται ἀνὰ ἔτος ἀλφαβητικὰ (μὲ συγχωνευμένο τὸ ἐλληνικὸ μὲ τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο) μὲ βάση τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ποὺ τοποθετεῖται ὡς τίτλος τοῦ λήμματος. Στὶς ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων μπαίνει ὡς τίτλος τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου συγγραφέα καὶ ὄχι τοῦ ἐκδότη. Ὅταν τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων εἶναι περισσότερα ἀπὸ ἓνα, λάβουμε ὑπόψη στὴν ἀλφαβητικὴ σειρὰ τὸ πρῶτο. Τὰ ἀνώνυμα βιβλία κατατάσσονται μὲ βάση τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ τίτλου τους.

Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς ἁρθρῶν σὲ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες εἶναι χωρὶς ὄνομα συγγραφέα. Τὰ ἄρθρα αὐτὰ καταχωρίζονται στὴν ἀρχὴ κάθε ἔτους μὲ τὴν ἐνδειξη «ἀνυπόγραφο» σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες καὶ ἀλφαβητικὰ μὲ βάση τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ τίτλου ἢ τὸ πρῶτο γράμμα τῆς ἀρχῆς τοῦ ἁρθρου ἂν εἶναι ἄτιτλο, ἐνῶ σὲ ὀρισμένα ἄρθρα μπαίνει ὡς τίτλος ἓνα οὐσιαστικὸ δηλωτικὸ τοῦ περιεχομένου τους (π.χ. [Ἀγγελία]). Στὰ ἄρθρα ποὺ ὑπογράφονται μὲ ψευδώνυμο ἢ ἀρχικά, τὰ ὁποῖα ταυτίζονται μὲ ἓνα πραγματικὸ ὄνομα (π.χ. Ἑλληνόφρων Σαλαμίνιος [= Κων. Νικολόπουλος], Ι. Κ. [= Ἀδ. Κοραῆς]), λάβουμε ὑπόψη στὴν ἀλφαβητικὴ σειρὰ τὸ πραγματικὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα.

Στοὺς τίτλους τῶν βιβλίων καὶ σὲ κάποια παραθέματα ὑπάρχουν λίγα ὀρθογραφικά, τυπογραφικά κυρίως, λάθη τὰ ὁποῖα ἀφήσαμε ὡς ἔχουν, χωρὶς τὸ sic, ποὺ ἀπέφευγε ὁ Φ. Ἡλιού, ἐπισημαίνοντας ἀπλῶς τὰ κυριότερα μὲ bold.

Κλείνοντας τὸ σύντομο αὐτὸ σημείωμα θὰ θέλαμε νὰ εὐχαριστήσουμε τοὺς συναδέλφους καὶ φίλους ποὺ συνέβαλαν στὴν ἀρτιότερη μορφή τῆς Βιβλιογραφίας. Τὴν Πόπη Πολέμη, ψυχὴ τοῦ Βιβλιολογικοῦ Ἑργαστηρίου «Φίλιππος Ἡλιού», γιὰ τὴ βοήθειά της στὴν ἐπίλυση προβλημάτων κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου· τὸν Γιώργο Τόλια ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μας φωτοτυπίες ἁρθρῶν σὲ γαλλικὰ περιοδικά· τὸν Βασίλειο Μακρίδη γιὰ τὴ συνδρομὴ του σὲ θέματα γερμανικῆς βιβλιογραφίας· τὴν Εἰρήνη Σολομωνίδη, βιβλιοθηκάριο τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, καὶ τὴν Ἄννα Χαζίρη, διευθύντρια τῆς

Δημόσιας Κεντρικής Ἱστορικής Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραῖς», γιὰ τὴν πρόθυμη ἀνταπόκρισή τους σὲ βιβλιογραφικὰ αἰτήματά μας. Εὐχαριστίες ὀφείλονται ἐπίσης στὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Τεκμηρίωσης ποὺ δέχθηκε νὰ περιληφθεῖ ἡ Βιβλιογραφία Κοραῖς στὴν πλατφόρμα τῶν ἠλεκτρονικῶν του ἐκδόσεων.

Κώστας Λάμπας – Σοφία Ματθαίου